

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΙΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

4ο διεθνές επιστημονικό συνέδριο

Ο ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΣΗΜΕΡΑ

ΚΡΙΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΚΛΗΣΕΙΣ

Αθήνα 10-11 Νοεμβρίου 2011

ΑΥΛΗ ΕΡΓΑΣΙΑ ΚΑΙ ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΙΚΟΤΗΤΑ ΜΕΤΑ ΤΟΝ ΦΟΡΝΤΙΣΜΟ

Πέτρος Λινάρδος Ρυλμόν

Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ/ΑΔΕΔΥ

Περίληψη: Η κυριαρχία της άυλης εργασίας στο σύγχρονο καπιταλισμό, και ο πρωτεύον ρόλος της υποκειμενικότητας των εργαζομένων για την εξασφάλιση και ανανέωση των ποιοτικών χαρακτηριστικών της παραγωγής, αποτελούν μεταβολές που συνδέονται με τη δυναμική της σημερινής κρίσης. Η αντιμετώπιση αυτών των μεταβολών από τις κυρίαρχες οικονομικές και κοινωνικές στρατηγικές κατά την τελευταία 30ετία, βασίστηκε στο συνδυασμό της εξαγοράς με υψηλές αμοιβές μεγάλων κατηγοριών διανοητικά εργαζομένων και της εγκαθίδρυσης ευέλικτων και αβέβαιων σχέσεων εργασίας για την πλειοψηφία των μισθωτών, ώστε να διαμορφωθεί ένα νέο πρότυπο ελέγχου της εργατικής δύναμης. Παράλληλα, η αναπαραγωγή του καπιταλισμού έπαυσε να βασίζεται στην ισορροπία κερδοφορίας, αμοιβών και παραγωγικότητας, για να εξαρτηθεί για ένα μεγάλο διάστημα ως τη σημερινή κρίση, από τη χρηματιστηριακή αξιοποίηση της εφευρετικότητας της άυλης εργασίας και την υπερεκμετάλλευση των τεύλορικών μορφών οργάνωσης εργαζομένων με υψηλότερο από το παρελθόν μορφωτικό επίπεδο, αλλά και την αντιστάθμιση της μειωμένης ζήτησης από τους μισθωτούς με την υπερχρέωση των οικονομιών. Η αντιμετώπιση των καταστροφικών επιπτώσεων της πολύπλευρης κρίσης, απαιτεί πλέον την αντιστοίχιση υποκειμενικών δυνατοτήτων και κοινωνικών αναγκών, με τρόπους οι οποίοι να βασίζονται στην άμεση συνεργασία παραγωγών και καταναλωτών, εργαζομένων και πολιτών, και στην κοινωνική αξιολόγηση του συνδυασμού επιλογών για το σύνολο της οικονομίας και της κοινωνίας.

Εισαγωγή

Η κρίση του καπιταλισμού στην οποία έχουν βυθιστεί οι κοινωνίες μας, μετά μια περίοδο κατά την οποία ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής φαινόταν να έχει βρεί ένα πρότυπο αέναης αναπαραγωγής του, βασισμένο σε ένα συμβόλαιο κεφαλαίου και εργασίας, οφείλεται σε καθοριστικό βαθμό στην επιδίωξη του κεφαλαίου να αντιμετωπίσει την επέκταση της διανοητικής εργασίας, την μεγαλύτερη βαρύτητα της άυλης εργασίας και την εκτεταμένη εξάρτηση της παραγωγής από την υποκειμενικότητα των εργαζομένων. Η προσπάθεια εγκαθίδρυσης νέων μεθόδων ελέγχου της εργασίας, μέσω της γενικευμένης απορρύθμισης των εργασιακών σχέσεων και των κοινωνικών συμβάσεων, ήταν η αιτία της διατάραξης των παλαιών αναπαραγωγικών ισορροπιών, της ανάδειξης της κυριαρχίας του χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου, και της εκδήλωσης μιας κρίσης που αντιμετωπίζεται με μεθόδους που βασίζονται στη συνεχή επιδείνωση της θέσης της εργασίας. Πρόκειται για μια κρίση η οποία οφείλεται στην αδυναμία του κεφαλαίου να συνυπάρξει με τις γνωστικές και παραγωγικές ικανότητες της κοινωνίας, και στην επιλογή του επομένως να διατηρήσει την κυριαρχία του σε βάρος ακόμα και των πιο αναγκαίων αναπαραγωγικών λειτουργιών, στα επίπεδα της οικονομίας, της κοινωνίας και του περιβάλλοντος.

Η επέκταση της άυλης εργασίας και οι νέες μέθοδοι ελέγχου της εργασίας

Η άυλη εργασία έχει πριν απ' όλα προκαλέσει το ενδιαφέρον επειδή έχει αποκτήσει πρωτεύοντα ρόλο στην οικονομική δραστηριότητα με την επέκταση των υπηρεσιών, των εργασιών που συνδέονται με την οργάνωση και διοίκηση επιχειρήσεων και άλλων δραστηριοτήτων, την έρευνα, την παραγωγή καινοτομιών και νέων ιδεών, την επεξεργασία πολιτικών. Η διαφορά ανάμεσα στην υλική και την άυλη εργασία είναι ότι η δεύτερη δεν έχει κάποιο από ειδικό υλικό αποτέλεσμα. Για παράδειγμα, η διαφορά ανάμεσα στην εργασία του μαραγκού και του δασκάλου είναι ότι ο πρώτος κατασκευάζει ένα τραπέζι το οποίο έχει ορατά υλικά, ποσοτικά και ποιοτικά χαρακτηριστικά, ενώ η «υπηρεσία» που προσφέρει ένας δάσκαλος δεν είναι μετρήσιμη από καμία άποψη, παρότι δεν υπάρχει αμφιβολία ότι είναι χρήσιμη και ότι θα έχει αποτελέσματα τόσο για το άτομο, όσο και για την κοινωνία συνολικά. Ακόμα και στις πλέον χειρωνακτικές εργασίες υπάρχει πάντα ένα τμήμα τους που αφορά άυλη εργασία: η επεξεργασία ενός σχεδίου για την κατασκευή ενός αντικειμένου θέλει τον δικό της χρόνο και τις δικές της ικανότητες. Αλλά όσο οι άυλες δραστηριότητες είχαν περιορισμένη έκταση και οι υλικές κυριαρχούσαν, οι άυλες ήταν μεν απαραίτητες, αλλά κανείς δεν νοιαζόταν πραγματικά για την απόδοσή τους και το κόστος τους ήταν σχετικά μικρό ή καθορισμένο με βάση κοινωνικά κριτήρια (ήταν το εισόδημα του εργοδότη ή της οικογένειάς του λ.χ.).

Με την επέκταση της άυλης εργασίας, με την αύξηση δηλαδή του αριθμού των εργαζομένων που απασχολούνται σε τέτοιες δραστηριότητες, το ζήτημα της απόδοσης και του ελέγχου αυτής της μορφής εργασίας έχει αποκτήσει κεντρική σημασία, από τη στιγμή μάλιστα που το περιεχόμενο σε γνώσεις και δεξιότητες της εργασίας γενικά, αλλά ειδικά της άυλης, εξελίσσεται διαρκώς. Η υλική πλευρά της εργασίας, η οποία κατά κανόνα έχει σχεδιαστεί για να έχει ένα ορατό υλικό αποτέλεσμα, προγραμματίζεται και ελέγχεται εύκολα ως προς το αποτέλεσμα και την απόδοσή της. Η άυλη όμως εργασία προγραμματίζεται δύσκολα, είναι πρακτικά αδύνατο να ελεγχθεί η ατομική ή και συλλογική διανοητική δραστηριότητα από την οποία εξαρτάται, και είναι επίσης δύσκολο να μετρηθεί η απόδοσή της ακόμα και όταν συνδέεται με υλική παραγωγή. Σε δραστηριότητες που βασίζονται σχεδόν αποκλειστικά στην άυλη εργασία, όπως οι κοινωνικές και οι δημόσιες υπηρεσίες, η δημόσια διοίκηση ή η έρευνα, το αποτέλεσμα είναι κατά κανόνα ποιοτικό ή έμμεσα ποσοτικό, και επομένως μετρήσιμο μόνο με τη συνολική επίπτωση για την οικονομία ή ένα μέρος της.

“Ο μετα τεϊλορικός τρόπος παραγωγής καθορίζεται από την ενεργοποίηση της υποκειμενικότητας για να εργαστεί τόσο για την παραγωγική συνεργασία, όσο και για την παραγωγή των ‘πολιτιστι-

κών' περιεχομένων των εμπορευμάτων"¹. Ενώ στον τεύλορισμό η υποκειμενικότητα κινητοποιείται μόνο για την προσαρμογή στην εκ των άνω οργάνωση της εργασίας (το τεύλορικό μάνατζμεντ είναι βέβαια μια δραστηριότητα εν πολλοίς άυλη η οποία κινητοποιεί την υποκειμενικότητα των στελεχών), στην μετά τον τεύλορισμό εποχή και την εποχή κυριαρχίας της άυλης εργασίας, η υποκειμενικότητα είναι ο καθοριστικός παράγοντας που διαμορφώνει την ποιότητα των προϊόντων. Και η κινητοποίηση της υποκειμενικότητας είναι στενά συνδεδεμένη με την εφευρετικότητα και την καινοτομία, καθώς αποτελεί εξ ορισμού παράγοντα αλλαγών.

Η βελτίωση της απόδοσης των εργαζομένων σε χώρους όπου κυριαρχεί η άυλη εργασία δεν μπορεί να μετρηθεί και να ελεγχθεί όπως σε χώρους όπου κυριαρχεί η υλική εργασία, και εξαρτάται σε καθοριστικό βαθμό από τα κίνητρα που ωθούν τους εργαζόμενους, ατομικά και συλλογικά, να αξιολογήσουν τις γνώσεις και τις δεξιότητές τους. Αυτός είναι και ο λόγος που όταν επιχειρείται η εισαγωγή, σε τέτοιες δραστηριότητες, των λογικών της κερδοφορίας και της υψηλής απόδοσης επιδιώκεται, ταυτόχρονα, η συρρίκνωση του αριθμού των εργαζομένων που ανταμείβονται. Η υιοθέτηση υψηλών οικονομικών κινήτρων για τους εργαζόμενους αποτελεί το μόνο μέσο, όχι για να υπολογιστεί η απόδοσή τους, αλλά για να εξασφαλιστεί η στράτευσή τους προς όφελος της επιχείρησης (οι golden boys είναι η κραυγαλέα περίπτωση).

Ταυτόχρονα, όμως, καθώς δεν είναι δυνατόν να εξαλειφθούν οι υπόλοιπες δραστηριότητες της άυλης εργασίας, υιοθετείται παράλληλα και η πολιτική της όσο το δυνατόν φθηνότερης και «ευέλικτης» εργασίας, όπου η καλή πληρωμή αντικαθίσταται από το αντίστροφο κίνητρο που αποτελεί ο φόβος της απόλυσης. Ένα «κίνητρο», σημειωτέον, το οποίο μπορεί να είναι αποτελεσματικό σε σχετικά μικρές μονάδες όπου μπορούν να αξιολογηθούν σχετικά εύκολα οι συνολικές επιπτώσεις της άυλης εργασίας. Η χρησιμοποίηση αυτής της μεθόδου προϋποθέτει και μια διαθεσιμότητα ατόμων με τις κατάλληλες γνώσεις και δεξιότητες, ένα εργατικό δυναμικό το οποίο προσαρμόζεται εύκολα σε τέτοιες θέσεις εργασίας. Σε μεγάλες μονάδες υπηρεσιών, όπου το αντικείμενο είναι ταυτόχρονα εξειδικευμένο και δύσκολα αξιολογήσιμο, η ευελιξία και ο φόβος της απόλυσης αποτελούν μια φαντασίωση των προϊσταμένων οι οποίοι δεν κατανοούν ότι η έλλειψη ενδιαφέροντος και συνεργασίας των υπαλλήλων μπορεί να οδηγήσει σε κατάρρευση της αποδοτικότητας και όχι σε βελτίωσή της.

Η αξία χρήσης της εργατικής δύναμης

Η ιδέα ότι η κριτική του καπιταλισμού ενδιαφέρεται κατά κύριο λόγο για την υλική εργασία και ότι η εκμετάλλευση της εργατικής τάξης αφορά στην ουσία το ποσοστό της υπεραξίας σε σχέση με την ανταλλακτική αξία της εργατικής δύναμης αφήνει εκτός συζήτησης τον γνωστό διαχωρισμό της ανταλλακτικής αξίας της εργατικής δύναμης (του εμπορεύματος εργατική δύναμη) από την αξία χρήσης της εργατικής δύναμης, από τη διαμόρφωση δηλαδή στην επιχείρηση των συνθηκών υπό τις οποίες θα αξιοποιηθεί η ικανότητα προς εργασία του μισθωτού. Ακόμα και την εποχή του φορντισμού, οι διαδικασίες μέσω των οποίων (α) οργανωνόταν η παραγωγή, (β) χρησιμοποιούνταν η εξελισσόμενη τεχνολογία και (γ) εξασφαλιζόταν η ενεργός συμμετοχή των εργαζομένων στην παραγωγή, οι διαδικασίες που εντάσσονταν στη διοίκηση και οργάνωση (μάνατζμεντ) της επιχείρησης απαιτούσαν γνώσεις, εμπειρία και εφευρετικότητα. Η αξία χρήσης της εργατικής δύναμης μπορεί να μεταβληθεί λόγω νέων τεχνολογικών και οργανωτικών λύσεων (ανεξάρτητα από την εξέλιξη της σχέσης νεκρής και ζωντανής εργασίας, δηλαδή παραγωγικού εξοπλισμού και εργασίας) και να βελτιωθεί σημαντικά η παραγωγικότητα ή η ποιότητα των προϊόντων, επηρεάζοντας τις συνθήκες

¹ Lazzarato M. (1996) Immaterial labor, στο Virno P., Hardt M. (eds) Radical thought in Italy: a potential politics, Minnesota, σ.143

στις οποίες διαμορφώνεται η ανταλλακτική αξία. Η δραστηριότητα που συνδέεται με τον καθορισμό της αξίας χρήσης της εργατικής δύναμης είναι απαραίτητη, είναι συλλογική και είναι συνάρτηση γνώσεων, εμπειριών και ικανοτήτων ενός ανθρώπινου δυναμικού που εργάζεται σ' αυτό το πλαίσιο. Όταν οι δραστηριότητες στην επιχείρηση και στην οικονομία συνολικά, οι οποίες δεν αφορούν άμεσα την υλική παραγωγή αλλά την έρευνα και καινοτομία, την αναζήτηση νέων τεχνολογικών ή οργανωτικών λύσεων, την επικοινωνία μεταξύ των τμημάτων και των ατόμων, επεκτείνονται, λόγω της επιτάχυνσης των αλλαγών ή λόγω της επέκτασης της επιχειρηματικής δράσης σε νέους τομείς υπηρεσιών, τότε ο καθορισμός και η μεταβολή της αξίας χρήσης της εργατικής δύναμης απασχολεί πλέον ένα υπολογίσιμο μέρος του ανθρώπινου δυναμικού.

Το πέρασμα σε μια νέα περίοδο χαρακτηρίζεται, σε ό,τι αφορά την εργασία, από τον κυρίαρχο πλέον ρόλο της «άυλης εργασίας», της εργασίας που αφορά στο πληροφοριακό και πολιτιστικό περιεχόμενο των εμπορευμάτων. Από τη μια πλευρά, το «πληροφοριακό περιεχόμενο» αναφέρεται κατευθείαν «στις αλλαγές που λαμβάνουν χώρα στις εργασιακές διαδικασίες στις μεγάλες εταιρείες του βιομηχανικού και του τριτογενούς τομέα, όπου οι ειδικότητες και δεξιότητες που χρησιμοποιούνται στην άμεση εργασία αφορούν όλο και περισσότερο την κυβερνητική και τον έλεγχο μέσω υπολογιστών (και την οριζόντια και κάθετη επικοινωνία)». Από την άλλη μεριά, οι δραστηριότητες που παράγουν το «πολιτιστικό περιεχόμενο» του εμπορεύματος είναι η «άυλη εργασία η οποία περιλαμβάνει δραστηριότητες που δεν αναγνωρίζονται κανονικά ως “εργασία” - το είδος, δηλαδή, των δραστηριοτήτων που περιλαμβάνουν τον ορισμό και καθορισμό πολιτιστικών και καλλιτεχνικών κανόνων, τη μόδα, τα γούστα, τα πρότυπα των καταναλωτών και, ευρύτερα, της κοινής γνώμης»². «Αυτές οι δραστηριότητες, που ήταν κάποτε το προνομιακό πεδίο της αστικής τάξης και των παιδιών της, έχει από τα τέλη της δεκαετίας του 1970 μετατραπεί στο πεδίο αυτού που έχει ονομαστεί “μαζική διανοητικότητα”. Οι βαθιές αλλαγές σε αυτούς τους στρατηγικούς τομείς έχουν αλλάξει όχι μόνο τη σύνθεση, τη διοίκηση και οργάνωση και τη διαχείριση της εργατικής δύναμης -την οργάνωση της παραγωγής- αλλά, επίσης, και βαθύτερα ακόμα, τον ρόλο και τις λειτουργίες των διανοουμένων στο πλαίσιο της κοινωνίας».

Οι τεχνικές του μανάτζμεντ αναζητούν πλέον μεθόδους για «να είναι η ψυχή του εργάτη μέρος της επιχείρησης». Η προσωπικότητα και η υποκειμενικότητα πρέπει να αναλαμβάνουν οργανωτικές και διοικητικές πρωτοβουλίες και η εργασία είναι πλέον η ικανότητα ενεργοποίησης και διοίκησης παραγωγικών συνεργασιών. Η συλλογική διαδικασία εκμάθησης βρίσκεται στην καρδιά της παραγωγικότητας. Αλλά η ανάδειξη της υποκειμενικότητας δεν καταργεί τον ανταγωνισμό μεταξύ ιεραρχίας και συνεργασίας, μεταξύ αυτονομίας και διοίκησης, και τον αναπαράγει σε ένα ανώτερο επίπεδο. Στην πραγματικότητα, οι εργοδότες είναι πολύ ανήσυχοι λόγω του διπλού προβλήματος που δημιουργείται: από τη μία μεριά είναι αναγκασμένοι να αναγνωρίσουν την αυτονομία και την ελευθερία του εργαζόμενου ως τη μόνη μορφή συνεργασίας στην παραγωγή, αλλά από την άλλη, και ταυτόχρονα, είναι αναγκασμένοι (μια αναγκαιότητα ζωής και θανάτου για τον καπιταλιστή) να μην «αναδιανέμουν» την εξουσία που συνεπάγεται η νέα ποιότητα της εργασίας και η οργάνωσή της. Τα εργαλεία με τα οποία οι εργοδότες μπόρεσαν να διαχειριστούν αυτήν την αντίθεση είναι πλέον γνωστά και πρόκειται, σε συνθήκες υψηλής ανεργίας και αβεβαιότητας ως προς την απασχόληση, για την ένταξη των εργαζομένων με υψηλές ειδικεύσεις στον πυρήνα των διαδικασιών εκμάθησης, πολλές φορές με υψηλές αμοιβές αλλά και ισχυρές δόσεις αβεβαιότητας, και για την παθιασμένη επέκταση του χώρου της ανασφάλειας στις χαμηλότερες ειδικεύσεις, όπου όμως η διανοητικότητα της εργασίας είναι παρ' όλ' αυτά απαραίτητη προϋπόθεση της ύπαρξης μιας στοιχειωδώς αποτελεσματικής οργάνωσης της εργασίας.

² Lazzarato M. (1996) Immaterial labor, στο Virno P., Hardt M. (eds) Radical thought in Italy: a potential politics, Minnesota, σ.132

Καθώς είναι αναπόφευκτο να δεχθούμε ότι βρισκόμαστε στην εποχή του «καπιταλισμού της γνώσης» (ή του «γνωσιακού καπιταλισμού»), αυτό που έχει μεγαλύτερη σημασία από την ονομασία είναι ότι διανύουμε μια νέα περίοδο στη σχέση κεφαλαίου και εργασίας, ότι η σχέση αυτή έχει διατηρηθεί χάρη σε ένα εξωφρενικό περιβαλλοντικό και κοινωνικό κόστος το οποίο ξεδιπλώνεται αυτή την ιστορική στιγμή με την παγκόσμια κρίση, και ότι, σε αυτές τις νέες συνθήκες, η υπέρβαση πρέπει να βασιστεί στην πρωτοφανή ανάπτυξη της γνωστικής ικανότητας των ανθρώπων, στην εξίσου πρωτοφανή διάχυση των διαθέσιμων γνώσεων και στη δημιουργία ενός νέου δημόσιου χώρου παραγωγής και αξιοποίησης γνώσεων. Η συστηματική καταγραφή των κατηγοριών δραστηριοτήτων που συνθέτουν την οικονομία της γνώσης οδηγεί κατ' αρχάς στον διαχωρισμό ανάμεσα στις ανεξάρτητες εργασίες έρευνας και ανάπτυξης και τις διαδικασίες εκμάθησης κατά την παραγωγή (καθώς πραγματοποιούνται πειραματισμοί κατά τη διάρκεια της παραγωγής αγαθών και υπηρεσιών), και επίσης στον διαχωρισμό ανάμεσα στο «ερευνητικό μοντέλο παραγωγής γνώσης» σε απόσταση από την παραγωγική διαδικασία, και το «οργανωτικό μοντέλο παραγωγής γνώσης», το οποίο χρησιμεύει στην ολοκληρωμένη υλοποίηση της παραγωγικής διαδικασίας³. Επίσης, ενώ η έρευνα παραμένει σε μεγάλο βαθμό το αντικείμενο δημοσίων ιδρυμάτων, τα οποία συνυπάρχουν με ιδιωτικές ερευνητικές δραστηριότητες, και οι διαδικασίες εκμάθησης στην παραγωγή δεν είναι το μονοπώλιο του ιδιωτικού τομέα, έχουν πλέον εμφανιστεί οι «κοινότητες γνώσεων», «νέες οργανώσεις οι οποίες ασχολούνται ειδικά με την παραγωγή και αναπαραγωγή γνώσης μέσω αποκεντρωμένων και συνεργατικών διαδικασιών».

Όταν υιοθετείται μια τέτοια ανοιχτή προσέγγιση, που κατανοεί τις πολλαπλές διαδικασίες παραγωγής νέας γνώσης και την παράλληλη διεύρυνση των κοινωνικών δραστηριοτήτων τις οποίες μπορούν πλέον να τροφοδοτήσουν, διαπιστώνεται ότι η επέκταση της άυλης εργασίας συνδυάζεται με την επιτάχυνση των διαδικασιών παραγωγής γνώσης και με την εμφάνιση διαφορετικών δυνατοτήτων παραγωγικής αξιοποίησης των διαθέσιμων γνώσεων, πολύ πέρα από τα όρια της καπιταλιστικής επιχείρησης. Δυνατότητες που οφείλονται σε καθοριστικό βαθμό στη μη ανταγωνιστική, μη αποκλειστική και σωρευτική αξιοποίηση των γνώσεων, και φυσικά στην επιταχυνόμενη δυναμότητα του επιστημονικού δυναμικού, του εργατικού δυναμικού και των πολιτών να εμπλέκονται σε διαδικασίες αξιοποίησης διαθέσιμων γνώσεων, εντός και εκτός του προϋπάρχοντος θεσμικού πλαισίου. Σε διεθνές επίπεδο, οι πρωτοβουλίες στον τομέα της κοινωνικής και αλληλέγγυας οικονομίας, η ανάπτυξη μη κυβερνητικών οργανώσεων που δραστηριοποιούνται σε θέματα επιστημονικά και θέματα πολιτικής (περιβαλλοντικές), σε θέματα υπηρεσιών (γιατροί), ή σε θέματα ενημέρωσης και παροχής πληροφοριών (παρατηρητήρια), η δημιουργία στο πλαίσιο επιστημονικών κοινοτήτων (ανοιχτό λογισμικό), πανεπιστημίων και ερευνητικών ιδρυμάτων, ή ακόμα και υπηρεσιών του κράτους πρόνοιας, εναλλακτικών δικτύων συνεργασίας και διατύπωσης προτάσεων πολιτικής, και οι διάφορες εναλλακτικές αναπτυξιακές πρωτοβουλίες σε τοπικό επίπεδο, αποτελούν εκδηλώσεις μιας «συλλογικής επανιδιοποίησης των πνευματικών δυνάμεων της παραγωγής που έχει αμφισβητήσει τη λογική της πόλωσης της γνώσης, η οποία χαρακτηρίζει τον βιομηχανικό καπιταλισμό»⁴.

Ο χρηματοπιστωτικός καπιταλισμός και η εργασία

Η μετατόπιση του προσδιορισμού της αξίας της εργατικής δύναμης από το σύστημα των συλλογικών διαπραγματεύσεων στην ικανοποίηση των μετόχων, δηλαδή στο χρηματιστήριο, μέσω του προσδιορισμού της αξίας της μετοχής, αποτέλεσε τη βασική διαδικασία που μετέτρεψε την αντιμετώπιση της εργασίας από το κεφάλαιο. «...Στην οικονομία της γνώσης, από τη μια μεριά η παραγωγική ικανότητα των επιχειρήσεων εξαρτάται από την ικανότητά τους να συσσωρεύουν και να ελέγ-

³ Foray D. (2010) Οικονομία της γνώσης, Σαββάλας, σ.90

⁴ Negri T., Vercellone C. (2008) Le rapport capital/travail dans le capitalisme cognitif, Multitudes 32, σ.40

χουν ένα άυλο ενεργητικό κεφάλαιο, αλλά από την άλλη μεριά η ανταλλακτική αξία αυτού του άυλου κεφαλαίου είναι θεωρητικά απροσδιόριστη λόγω των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών του. Αυτό που καταφέρνει το χρηματιστήριο είναι να παρακάμψει αυτό το σημαντικό εμπόδιο⁵. Η χρηματιστηριακή θεώρηση του άυλου κεφαλαίου (του αποτελούμενου κατά κύριο λόγο από το ειδικευμένο ανθρώπινο δυναμικό), στο πλαίσιο της οικονομίας της καινοτομίας και επομένως των συνεχών αλλαγών, καλείται να αντιμετωπίσει επίσης, ενώ έχει και ως προϋπόθεση, την αναγκαστική κινητικότητα στις ειδικότητες και το περιεχόμενο σε γνώσης των ειδικοτήτων, και δεν μπορεί να έχει την ευελιξία και τη δυναμική που αναμένει να έχει, χωρίς να στηρίζεται σε μια αγορά παραγωγής ειδικοτήτων εξίσου κινητική. Σ' αυτές τις συνθήκες η αγορά της εκπαίδευσης φαίνεται να είναι το μόνο μέσο, αλλά ένα μέσο ασταθές, που δεν είναι ικανοποιητικό παρά εκεί όπου υπάρχει μια σταθεροποιημένη (συμβιωτική θα μπορούσε να πει κανείς) σχέση διοικήσεων των επιχειρήσεων και εκπαιδευτικών ιδρυμάτων.

Η κερδοφορία που εξασφαλίζει το άυλο κεφάλαιο επιτρέπει τη γενναιοδωρία των πρώτων απέναντι στα δεύτερα, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν εμφανίζονται μεγάλα ελλείμματα (όπως η διάσημη περίπτωση του ελλείμματος προγραμματιστών στη Γερμανία), ή ότι δεν αξιοποιείται σε μεγάλη έκταση το επιστημονικό δυναμικό των χωρών του Νότου. Στις κατώτερες, όμως, ειδικότητες ή αυτές με παραδοσιακά χαρακτηριστικά και χαμηλότερο καινοτομικό δυναμισμό, η αντιστοίχιση αυτή χάνεται. Η προσφορά και ζήτηση ειδικοτήτων δεν διαμορφώνονται σε ένα πλαίσιο με γνώσεις για τις πραγματικές δυναμικές⁶, αλλά σε ένα πλαίσιο όπου η ζήτηση για εκπαιδευτικές υπηρεσίες, και άρα η προσφορά ειδικοτήτων, είναι συνάρτηση των ελλιπέστατων γνώσεων των υποψηφίων για το παρόν και το μέλλον της απασχόλησης, των πολιτιστικών τους χαρακτηριστικών και των χρημάτων που διαθέτουν, όπως και των κατευθύνσεων που ακολουθούν οι επιχειρηματικές πρωτοβουλίες στον τομέα της εκπαίδευσης. Παρόλο που η αυτόνομη δυναμική της εκπαιδευτικής διαδικασίας έρχεται να καλύψει εν μέρει αυτή την αδυναμία.

Η στρατηγική του ελέγχου της γνωσιακής κοινωνικής δυναμικής, προς όφελος της κερδοφορίας της ιδιωτικής επιχείρησης, δεν είναι ούτε πλήρως αποτελεσματική, ούτε αποτελεί τη μόνη δυνατή εξέλιξη μετά την κρίση της φορντιστικής ρύθμισης. Δεν έχει κατ' αρχάς κατορθώσει να εξαλείψει την επίδραση αυτής της δυναμικής σε ό,τι αφορά την ανάπτυξη νέων πολιτικών, κοινωνικών, οικονομικών ή γνωσιακών πρακτικών. Από την άλλη μεριά, όμως, η αναδιάρθρωση των αγορών εργασίας και η παγκοσμιοποίησή τους έχει λάβει δύο μορφές που αξιοποιεί η καθεμία με τον τρόπο της τα αποτελέσματα της εξατομίκευσης των εργασιακών σχέσεων: «...Η ανάπτυξη της οικονομίας που βασίζεται στη γνώση συνοδεύεται από τη διάδοση του “γνωσιακού καταμερισμού της εργασίας”, του κερματισμού δηλαδή των παραγωγικών διαδικασιών στη βάση των ενοτήτων γνώσεων που απαιτούνται και της ειδικεύσεως των εταιρειών ανάλογα με τις δεξιότητές τους. Αυτός ο γνωσιακός καταμερισμός εργασίας απαιτεί κριτήρια εγκατάστασης των παραγωγικών δραστηριοτήτων που απέχουν αισθητά από τη λογική της συρρίκνωσης του κόστους που έχει ως προτεραιότητα “ο τεχνικός καταμερισμός εργασίας” τεύλορικού τύπου... Η οικονομία που βασίζεται στη γνώση δεν συνεπάγεται και την εξαφάνιση των τεύλορικών λογικών καταμερισμού της εργασίας: οι τεχνολογίες της πληροφορίας και της επικοινωνίας και οι νέες οργανωτικές πρακτικές επέτρεψαν την αποκατάσταση της ανταγωνιστικότητας των τεύλορικών λογικών στις νέες συνθήκες λειτουργίας των αγο-

⁵ El M.Mouhoud, D. Plihon (2009), *Le savoir et la finance*, La Découverte, σ.125.

⁶ Το ευρωπαϊκό ερευνητικό έργο WORKS έδειξε ότι σε παραδοσιακούς κυρίως κλάδους χαμηλής τεχνολογίας και σε χώρες της δυτικής ευρώπης, έχει χαθεί η ικανότητα διαμόρφωσης ειδικοτήτων για τις οποίες συνεχίζει να υπάρχει ζήτηση: “Η ‘αγορά’ δεν φαίνεται να αντισταθμίζει την έλλειψη μηχανισμών κατάρτισης που παρατηρείται σε σημαντικό μέρος των μελετών περιπτώσεων”, Petros Linardos, “Retraining and skilling policy and practices in value chain restructuring”, στο P.Meil(ed), *Challenges for Europe under value chain restructuring*, σ.60

ρών, προσδίδοντάς τους μεγαλύτερη ευελιξία»⁷. Η ευέλικτη τεύλορική οργάνωση, που συνυπάρχει με την αργή ή μηδενική εξέλιξη του περιεχομένου σε καινοτομία του προϊόντος, μπορεί να βασιστεί στο ταχύτερα εξελισσόμενο γνωσιακό κεφάλαιο του εργατικού δυναμικού που λόγω της ανάγκης του για εργασία και λόγω του κεφαλαίου αυτού μπορεί να καλύψει τις εγγενείς αδυναμίες ενός τέτοιου συστήματος οργάνωσης της εργασίας.

Η αποδόμηση των εθνικών αναπτυξιακών μοντέλων και η διαμόρφωση μιας διεθνούς αγοράς γνώσεων και δεξιοτήτων έχουν οδηγήσει σε μια αγωνιώδη αναζήτηση ανά τον πλανήτη, τόσο της ειδικευμένης γνώσης και εμπειρίας, όσο και της διαθέσιμης φθηνής εργασίας, και καθώς έχουν αποδυναμωθεί τα κριτήρια με τα οποία διαμορφωνόταν σε εθνικό επίπεδο η προστασία της απασχόλησης, των ανέργων και η κοινωνική προστασία ευρύτερα, οι μετακινήσεις δραστηριοτήτων και η αξιοποίηση φθηνής και ευέλικτης εργασίας έχουν αξιοποιηθεί για την ανάπτυξη των νέων τεύλορικών λογικών. Το υπόβαθρο στο οποίο βασίζεται η ανάπτυξη γνώσεων και δεξιοτήτων αποτελείται από το υπόλοιπο των εθνικών μοντέλων εκπαίδευσης, από τις νέες «ανταγωνιστικές» εκπαιδευτικές δραστηριότητες που απευθύνονται στις εθνικές αγορές αλλά και στη διεθνή αγορά, και από το ανερχόμενο εκπαιδευτικό επίπεδο της μεγάλης μάζας, όπου αθροίζονται επιπτώσεις της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και διάφορων εκδοχών τεχνικής και επαγγελματικής εκπαίδευσης ή ακόμα και τριτοβάθμιας.

Για χάρη της ευελιξίας έχει αποδυναμωθεί και η τήρηση των νόμων και ο σεβασμός των δικαιωμάτων στην αγορά εργασίας, που μετατρέπονται σε έναν εξωγενή, υπολειπόμενο παράγοντα, συνάρτηση προηγούμενων καταστάσεων, οι οποίες συνδέονταν με το φορντιστικό πρότυπο ή την επιδίωξη της διαμόρφωσής του (με την ενιαία ολοκληρωμένη προσέγγιση οργάνωσης, μάθησης και δικαιωμάτων). Ένας παράγοντας ανεξάρτητος από το νέο πρότυπο της εξατομικευμένης εργασίας, για το οποίο τα δικαιώματα είναι ένα κόστος που δεν υπάρχει λόγος να επιβαρύνει την επιχείρηση, ενώ δεν υπάρχει επίσης λόγος να το επιβάλλει το κράτος στην επιχείρηση. Ο επιτυχής («ενάρετος») στον φορντισμό συνδυασμός τεύλορικού καταμερισμού εργασίας και δικαιωμάτων μπορεί να αμφισβητηθεί λόγω ενός δυσμενούς για την εργασία συσχετισμού, αλλά δεν είναι πλέον και απαραίτητος καθώς υπάρχει εργατικό δυναμικό που διαθέτει τις απαιτούμενες γνώσεις και δεξιότητες, ώστε να εντάσσεται εύκολα σε έναν καταμερισμό εργασίας, ακόμα και σε συνθήκες ακραίας ευελιξίας.

Η στρατηγική του χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου επιδιώκει να εξασφαλίσει ταυτόχρονα τον δυναμισμό ενός γνωσιακού καταμερισμού εργασίας, αλλά και την ένταξη του τεχνικού καταμερισμού εργασίας (των μορφών του νεοτεύλορισμού) σε μια παράλληλη δυναμική εξασφάλισης μιας ανερχόμενης κερδοφορίας, η οποία δεν προκύπτει τόσο από τις καινοτομικές τεχνολογικές λύσεις, όσο από την εξεύρεση πάντα φθηνότερης εργασίας, υπό την προϋπόθεση φυσικά ότι οι εργαζόμενοι διαθέτουν τις κατάλληλες γνώσεις και δεξιότητες.

Η στρατηγική αυτή συνδυάζει την ικανοποίηση, σε επίπεδο εισοδημάτων και σφάλειας, των υψηλών ειδικοτήτων που παίζουν καθοριστικό ρόλο στο πλαίσιο του γνωσιακού καταμερισμού εργασίας, με τη χωρίς όριο επέκταση της ευελιξίας, που αποδυναμώνει την αντίσταση των εργαζομένων, είτε αυτή στηρίζεται στη συλλογική οργάνωση της εργασίας τους, είτε στο γνωσιακό κεφάλαιό τους. Κάθε δυνατότητα μείωσης του κόστους εργασίας, με μετεγκαταστάσεις δραστηριοτήτων της αλυσίδας αξίας⁸, ή με την καταπάτηση δικαιωμάτων και την απασχόληση οικονομικών μεταναστών

⁷ M. Delapierre, Ph. Moati, El M. Mouhoud (2000), *Connaissance et mondialisation*, Economica, σ.85-86.

⁸ Αλυσίδα αξίας ονομάζουμε το σύνολο των διαδοχικών δραστηριοτήτων - έρευνα και ανάπτυξη, εφοδιαστική, διοίκηση και οργάνωση, παραγωγή, πωλήσεις, εξυπηρέτηση πελατών - που συνθέτουν τη δραστηριότητα μιας επιχείρησης. Ο διαχωρισμός αυτών των δραστηριοτήτων και η χωριστή αξιολόγηση και αποτίμησή τους, αποτελεί μια εκδήλωση της διευρυμένης σημασίας που αποκτά η

με μειωμένα ή και ανύπαρκτα δικαιώματα, εντάσσεται στην ίδια προσπάθεια απόδοσης κερδοφόρου δυναμισμού στο τεύλορικό πρότυπο. Η άνοδος του μορφωτικού επιπέδου στην πλειοψηφία των χωρών του πλανήτη, παράλληλα με την επιδείνωση των ανισοτήτων και των προβλημάτων (οικονομικών, πολιτικών ή κλιματικών), που οδηγούν τους ανθρώπους στη αναζήτηση σε άλλη χώρα μιας θέσης εργασίας, επιτείνουν την κινητικότητα των ανθρώπων και των επιχειρήσεων, διαμορφώνοντας ευκαιρίες που είναι πραγματικές σε πολλές περιπτώσεις και σε άλλες σαφώς απατηλές, ακόμη και για τις επιχειρήσεις.

Υποκειμενικότητα, συλλογικότητα και έξοδος απο την κρίση

Η κυρίαρχη σήμερα διαχείριση της οικονομικής κρίσης συνεχίζει τις αλλαγές στην εργασία. Είναι ορατές οι συστηματικές προσπάθειες που γίνονται για να αποδομηθεί το εργατικό δίκαιο και να εγκαθιδρυθεί η ατομική σύμβαση ως κανόνας των εργασιακών σχέσεων, να αποδυναμωθούν οι συνδικαλιστικές οργανώσεις, να εκλείψει η πρακτική των συλλογικών διαπραγματεύσεων, να κυριαρχήσει η ευελιξία σε συνθήκες διογκούμενης ανασφάλειας και να ιδιωτικοποιηθεί η ασφάλιση υγείας και γήρατος. Πρόκειται για την οριστική ρήξη με το παρελθόν των κοινωνικών συμβολαίων και της φορντιστικής μισθωτής σχέσης.

Παράλληλα, η δυναμική της κλιματικής αλλαγής έχει αρχίσει να κάνει πιο δύσκολες τις σχέσεις των ανθρώπων με το περιβάλλον όπου ζουν, τις δυνατότητες συνέχισης ορισμένων οικονομικών δραστηριοτήτων, ενώ πολλαπλασιάζονται οι ακραίες καταστάσεις που πλήττουν κυρίως τους εργαζόμενους και τους πολίτες με τα χαμηλότερα εισοδήματα, αυτούς που είναι άνεργοι ή βρίσκονται ήδη στα όρια της επιβίωσης. Με την εξέλιξη της περιβαλλοντικής κρίσης ολοκληρώνεται η εγκαθίδρυση ενός καπιταλισμού των καταστροφών⁹, που εγκαταλείπει τη φροντίδα της κοινωνίας και δεν επιδιώκει να προστατεύσει το περιβάλλον, αλλά συνεχίζει να επιτυγχάνει την κερδοφορία και τη συσσώρευση πλούτου.

Η συνύπαρξη του καπιταλισμού -ακόμα και του ανατολικού αντιγράφου του- με κοινωνικές και περιβαλλοντικές καταστροφές δεν είναι ένα νέο φαινόμενο ούτε και η αξιοποίηση της παραγωγής γνώσης για τη συγκάλυψή του. Η ειρηνική και «ένδοξη» μεταπολεμική ανάπτυξη, με τις διάφορες εκδοχές κοινωνικού συμβολαίου, συνυπήρχε με τις τραγωδίες της μετα-αποικιακής εποχής και με την ταχεία επιβάρυνση και καταστροφή του περιβάλλοντος, που, όταν τις αποκάλυψε η έκθεση the limits to growth¹⁰, βρέθηκε αντιμέτωπη με την αποδοκιμασία της δεξιάς και της Αριστεράς, της Δύσης και της Ανατολής. Η περίοδος αυτή είχε δείξει πόσο συνδεδεμένοι με την υπεράσπιση του καπιταλισμού ήταν οι θεσμοί παραγωγής γνώσης και η συντριπτική πλειοψηφία της επιστημονικής κοινότητας, σε ποιο βαθμό οι «οργανικοί διανοούμενοι» των αστικών τάξεων ήταν ενταγμένοι στον ρόλο που τους επιφύλασσε ο τεύλορικός καταμερισμός και η φορντιστική κοινωνική ιεραρχία.

Οι μεταγενέστερες εξελίξεις πραγματοποιήθηκαν με φόντο βαθύτερες αλλαγές στον χαρακτήρα της εργασίας στον καπιταλισμό, κατά τα τελευταία 40 χρόνια. Η κρίση του φορντισμού τροφοδοτήθηκε με καθοριστικό τρόπο από την αμφισβήτηση του τεύλορικού καταμερισμού εργασίας και καταμερισμού της γνώσης, από την επέκταση της γνωστικής ικανότητας στην κοινωνία και τον κόσμο των μισθωτών. Ο καπιταλισμός που τον διαδέχθηκε, ο καπιταλισμός που αξιοποίησε όσο ποτέ την επιστήμη και την καινοτομία, επεδίωξε να εκμεταλλευτεί στο έπακρο τη διάχυτη διανοητικότητα στην κοινωνία και στους χώρους παραγωγής, αλλά και να συγκρατήσει τη συλλογική δυναμική που ε-

⁹ Naomi Klein (2010), *Το δόγμα του σόκ*, Εκδόσεις Λιβάνη

¹⁰ Meadows, D.H. (1972), *The limits to growth*, New York, Universe Books

γκυμονεί η μετατόπιση του συσχετισμού δυνάμεων στον τομέα της γνώσης προς όφελος των μισθωτών.

Ο καπιταλισμός, ο οποίος εξασφάλισε κατά την περίοδο μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο υψηλούς ρυθμούς μεγέθυνσης, βασίστηκε στον τεύλορικό καταμερισμό εργασίας και γνώσης. Η μεγάλη μάζα των μισθωτών ήταν ανειδίκευτοι ή ημι-ειδικευμένοι, η οργάνωση της παραγωγής και η τεχνολογική εξέλιξη ήταν υπόθεση του μανάτζμεντ των επιχειρήσεων και η διανοητική εργασία ήταν υπόθεση των στελεχών των επιχειρήσεων ή των μικροαστών διανοουμένων που διατηρούσαν έναν σημαντικό ρόλο στο πεδίο της παραγωγής και αναπαραγωγής της γνώσης. Είναι χαρακτηριστικό, όπως θα δούμε στο επόμενο κεφάλαιο, ότι σε ένα τέτοιο περιβάλλον, που άρχισε να διαμορφώνεται πριν τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, δεν υπήρχε χώρος για την εμφάνιση των «οργανικών διανοουμένων» της τάξης των μισθωτών. Ο Γκράμσι έθεσε αυτό το ζήτημα, αλλά δεν πήρε στη συνέχεια απαντήσεις από τον πολιτικό χώρο στον οποίο απευθυνόταν, καθώς ο χώρος αυτός αποδεχόταν και συντηρούσε τον υπάρχοντα καταμερισμό γνώσης.

Η περίοδος που ξεκίνησε με τα πρώτα σημάδια της κρίσης του φορντιστικού μοντέλου συνεχίστηκε με σημαντικές αλλαγές στον καταμερισμό της γνώσης στην κοινωνία και στις επιχειρήσεις ειδικότερα. Σημειώθηκε και δεν έχει σταματήσει μια ραγδαία άνοδος του μορφωτικού επιπέδου των νέων αρχικά και της κοινωνίας στη συνέχεια. Διευρύνθηκε με επίσης γρήγορους ρυθμούς η εμπλοκή μισθωτών στην παραγωγή γνώσης και στην καινοτομία, τόσο σε δημόσιους οργανισμούς όσο και στις ιδιωτικές επιχειρήσεις, με αποτέλεσμα να επεκταθεί η εξάρτηση του κεφαλαίου από τη γνωστική ικανότητα των μισθωτών. Τα ερευνητικά και εκπαιδευτικά ιδρύματα αυξήθηκαν, με αποτέλεσμα να αντικατασταθεί ο μικροαστός διανοούμενος από τον μισθωτό που επιτελεί διανοητική εργασία, ως χαρακτηριστική φιγούρα της διανόησης. Κατά τις τελευταίες δεκαετίες, έκαναν την εμφάνισή τους ανεξάρτητες «κοινότητες γνώσης», οι οποίες έπαιξαν και παίζουν αναγνωρισμένο ρόλο στην επιστημονική παραγωγή, την καινοτομική δραστηριότητα και την πολιτική δράση.

Στο σύγχρονο καπιταλισμό οι διευρυνόμενες ανισορροπίες που εμποδίζουν την αναπαραγωγή του όπως κατά τις προηγούμενες δεκαετίες, συνυπάρχουν με τη συνάντηση, ακόμα και στο εσωτερικό του σημερινού συστήματος της υποκειμενικότητας των παραγωγών με τις ανάγκες και τις επιθυμίες των καταναλωτών. Ενώ από την άλλη μεριά η αμοιβή της εργασίας δεν είναι πλέον συνάρτηση της συνολικής αναπαραγωγής της καπιταλιστικής οικονομίας, αλλά είναι - και επιδιώκεται όλο και περισσότερο να είναι - συνάρτηση μικροοικονομικών συσχετισμών. Ο λόγος για τον οποίο οι πολιτικές αντιμετώπισης της κρίσης που επιλέγουν οι κυβερνήσεις εγγράφονται στη συνέχεια των προηγούμενων επιλογών και οδηγούν σε βαθύτερη ακόμα κρίση, είναι ότι οι πολιτικές αυτές αποτελούν τη μόνη οδό για να μπορεί το κεφάλαιο να διατηρήσει τον έλεγχο της εργασίας και της εργατικής εφευρετικότητας. Η έξοδος από την κρίση, η εξασφάλιση δηλαδή νέων ισορροπιών στον περιβαλλοντικό, κοινωνικό και παραγωγικό τομέα, θα εξαρτηθεί από τη δυνατότητα να συναντηθούν και να συντονιστούν σε επίπεδο περιφερειών και κρατών, οι πολλές περιπτώσεις συνδυασμού καταναλωτικών και κοινωνικών αναγκών με παραγωγικές δυνατότητες.

“...δεν εκτιμώ ότι το νέο εργατικό δυναμικό διαθέτει απλώς μια λειτουργικότητα για μια νέα ιστορική φάση του καπιταλισμού και των διαδικασιών συσσώρευσης και αναπαραγωγής του. Αυτό το εργατικό δυναμικό είναι το προϊόν μιας ‘σιωπηλής επανάστασης’ που λαμβάνει χώρα στο πλαίσιο της ανθρωπολογικής πραγματικότητας της εργασίας και μέσω της ανασυγκρότησης της σημασίας της”¹¹. Η χειραφέτηση είναι μια άμεση ανάγκη και μπορεί να αποτελέσει ένα γενικευμένο αίτημα, το οποίο θα αναλάβουν να ικανοποιήσουν οι “συνεταιρισμένοι παραγωγοί” που κατέχουν την ε-

¹¹ Lazzarato M. (1996) Immaterial labor, στο Virno P., Hardt M. (eds) Radical thought in Italy: a potential politics, Minnesota, σ.140

μπειρογνωμοσύνη και τη γνωστική ικανότητα, ώστε να ανταποκριθούν στις ανάγκες, να καινοτομήσουν όπου χρειάζεται και να σχεδιάσουν τη βιωσιμότητα.

Βιβλιογραφία

- Artus P., Virard M-P. (2010), Pourquoi il faut partager les revenus, La Découverte
- Artous A. (2003) Travail et émancipation sociale: Marx et le travail, Syllepse
- Attac (2010), Pour un “big bang fiscal”, Le bord de l’eau
- Azam G. (2010), Le temps du monde fini: vers l’après-capitalisme, Les liens qui libèrent
- Bensaid D. e.a. (2009), “De quoi le communisme est-il le nom?”, Contre temps No 4, Syllepse
- Braverman H. (1974) Labor and monopoly capital, Monthly Review Press
- Γκράμσι Α. (1972) Οι διανοούμενοι, Στοχαστής
- Castells M. (1996), La société en réseaux, Fayard
- Colloque de Cerisy (2002), Les nouvelles raisons du savoir, l’aube
- Coriat B. (1991) Penser à l’envers, Christian Bourgois
- Daly H. (1996), Beyond growth, Beacon Press
- Delapierre M., Moati Ph., Mouhoud El M. (2000), *Connaissance et mondialisation*, Economica
- Diamond J. (2006), Κατάρρευση: πώς οι κοινωνίες επιλέγουν να αποτύχουν ή να επιτύχουν; Κάτοπτρο
- Flannery T. (2006), Alerte rouge: agir contre le rechauffement climatique, Eloïse d’Ormesson
- Foray D. (2010), Η οικονομία της γνώσης, Σαββάλας
- Gadrey J. (2010), Adieu à la croissance, Alternatives Economiques
- Gay V. e.a. (2010), Pistes pour un anticapitalisme vert, Syllepse
- George S. (2010), Leurs crises et nos solutions, Albin Michel
- Giddens A. (2009), The politics of climate change, Polity
- Hansen J. (2009), Storms of my grandchildren, Bloomsbury
- Hardt M., Negri A. (2000), Empire, Exils
- Hardt M., Negri A. (2004), Multitude, 10-18
- Hardt M., Negri A. (2009), Commonwealth, Harvard University Press

- Harvey D. (2010), *The enigma of capital*, Profile Books
- Jackson T. (2009), *Prosperity without growth: economics for a finite planet*, Earthscan
- Kahin B., Foray D. (2006), *Advancing knowledge and the knowledge economy*, The MIT Press
- Kern H., Schumann M. (1989) *La fin de la division du travail? La rationalisation dans la production industrielle*, Editions de la maison des sciences de l'homme
- Klein N. (2007), *The shock doctrine*, Penguin Books
- Κοριά Μπ. (1985) *Επιστήμη, τεχνική και κεφάλαιο, Α/συνέχεια*
- Lazzarato M. (2000) *La multitude dans la dynamique économique*, Multitudes 2
- Lazzarato M. (1996) *Immaterial labor*, in Virno P. and Hardt M. (eds) *Radical thought in Italy: a potential politics*, Minesota
- Λινάρδος-Ρυλιόν Π. (Επιμέλεια) (2003) *Νέες τεχνολογίες, οργάνωση της εργασίας και σχηματισμός των ειδικοτήτων*, Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ/ΑΔΕΔΥ
- Linardos P. (2009), “Retraining and skilling policy and practice in value chain restructuring”, στο P.Meil (ed), *Challenges for Europe under value chain restructuring: Contributions to policy debates*, Leuven
- Lundvall B-A. (2002) *Innovation, growth and social cohesion: the Danish Model*, Edward Elgar
- Moulier Boutang Y. (2007), *Le capitalisme cognitif, la nouvelle grande transformation*, Editions Amsterdam
- Moulier Boutang Y. (2010), *L'abeille et l'économiste*, carnetsnord
- Mouhoud El M., Plihon D (2009), *Le savoir et la finance: liaisons dangereuses au coeur du capitalisme contemporain*, LA DÉCOUVERTE
- Negri A. (2006), *La fabrique de porcelaine*, Stock
- Negri A. (2010), *Inventer le commun des hommes*, bayard
- Negri T. (1992) *Valeur-travail: crise et problèmes de reconstruction dans le postmoderne*, multitudes-samizdat.net
- Negri T. Vercellone C. (2008) *Le rapport capital/travail dans le capitalisme cognitif*, Multitudes 32
- Reich R. (2011), *Aftershock: the next economy and America's future*, Vintage
- Sen A. (2000), *Un nouveau modèle économique*, Odile Jacob
- Tsoukas H., Mylonopoulos N. (2004) *Organisations as knowledge systems*, Palgrave
- Vercellone C. (sous la direction de) (2003) *Sommes nous sortis du capitalisme industriel?*, La Dispute
- Victor P. (2008), *Managing without growth*, Edward Elgar

Wallerstein I. (2004), *The uncertainties of knowledge*, Temple

Zarifian Ph. (1993) *Quels modèles d'organisation pour l'industrie européenne? L'émergence de la firme coopératrice*, L'Harmattan

Zarifian Ph. (2005), *Compétences et stratégies d'entreprises*, Liaisons